

GYÁNI GÁBOR

Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888—1941)

Módszertani megjegyzések

A. Vizsgálatunk alapjául a Hódmezővásárhely legnagyobb egyenes állami adót fizetőiről hivatalosan összeállított hat virilisjegyzék szolgált. Metszeteink a következő évekből származnak: 1888, 1908, 1915, 1929, 1934 és 1941.¹

E jegyzékek a virilisek nevét, lakhelyét, foglalkozását, egyszeresen, vagy kétszeresen számított adóösszegét és a kétszeres adóbeszámítás jogcímét tartalmazzák.

Elemzésünk során 1888-ban 116 virilista adataival dolgoztunk, a többi esetben egységesen az első 120 virilista, az élmézőny szerkezetét vizsgáltuk.

Felmerül a forráskritikai aggály: milyen célra és milyen biztonsággal használhatóak ezek a jegyzékek? Vörös Károly, aki a virilistajegyzékeket először használta alapforrásként egy, a fővárosi vagyonszerkezetet feltáró dolgozatában, a következőkben jelöli meg forrásának fogyatékoságait, illetőleg hasznosíthatóságának a tényezőit. Vegyük szemügyre elsőként a virilistajegyzék hiányosságait!²

1. Az egyenesadók végösszege nem fejezi ki pontosan a megadóztatott személy tényleges vagyoni helyzetét. Többek között azért nem, mert a különféle adóalapok eltérő kulcs szerint számítatnak. Az adóösszeg emellett nem tartalmazza az adófizető összes vagyonalapját sem, hiszen az adójövedelemben nem tüntették föl a részvénytársaságokba investált tőkét, a részvénytársaságok jövedelmét és a személyes osztalékot.

2. A jegyzék összeállításánál csupán az illető törvényhatóság területén fekvő vagyon, azaz adóalap utáni adóösszeg vétetik figyelembe.

3. Számosan a kellő vagyoni alappal rendelkezők közül nem vették föl magukat a jegyzékre. Részben amiatt, mert nem voltak közéleti ambícióik, vagy, mert nem akarták a nyilvánosság elé tárni vagyoni helyzetüket, esetleg a több törvényhatóságban fellelhető vagyonuk alapján — a törvény rendelkezésének megfelelően — nem kerülhettek föl a jegyzékre egyszerre több törvényhatóságban is. A magunk részéről azzal egészítenénk ki a fenti forráskritikai észrevételeket, hogy miután az effajta forráshasználat reprezentatív természetű, a vizsgálat nem törekedhet a teljességre. Mindezek ellenére értékes és hasznos forrásnak minősíti Vörös a virilistajegyzékeket. A vizsgálódás reprezentatív jellege sem okozhat, véleményünk szerint, súlyos torzulásokat az ábrázolt történeti képben, ha a kutató összehangolja kutatási célkitűzését a forrásanyagban rejlő információk jellegével és pontosságával. Ez annyit jelent, hogy a virilistajegyzékek jól felhasználhatók annak tisztázására: milyen vagyoni, jövedelmi háttere van a virilizmusnak és milyen társadalmi tagozódást mutat maga a virilista réteg. S történik mindez a tendenciák letapogatásának, a szerkezeti arányok rekonstruálásának és a típusok kiugratásának a célkitűzése jegyében.

B. Közvetlenebb módszertani nehézséget okozott a jegyzékek foglalkozási megnevezéseinek az általunk használt társadalmi kategóriákban történő feloldása, a kettő összeegyeztetése. Végül is a *földtulajdon*, a mobil illetve járadékos *tőke* és az 1875: XXIX. tc.-ben meghatározott IV., illetőleg bizonyos tekintetben III. osztályú *kereseti adó*³ alapján a *földbirtokosok*, *tőkések* és a *középrétegek* kategóriáit alkalmaztuk.

¹ Hódmezővásárhelyi Városi Levéltár (a továbbiakban HVL), Tanácsulási iratok 1405/a. A megfelelő évek csomóiban, külön jelzet nélkül.

² Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903—1917. I. Tanulmányok Budapest Múltjából. XVII. Bp., 1966. 145—149; *Uő.*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873. II. TBM. XVIII. Bp., 1971. 250.

³ Vö. Klug Emil—Soltész Adolf: A magyar egyenes adók. Bp., 1917. 51, 56—58.

A földbirtokosokhoz soroltunk minden döntően földvagyon után adózó virilist, tulajdonost, bérlőt egyaránt. A tőkések kategóriájában vettük számba az ipari és kereskedelmi vállalkozókat. Ide számítottuk a középnagyságú, vagy annál is kisebb, a kisiparból alig kinövő vállalkozások, különböző szolgáltató iparok virilista reprezentánsait is, mint pl. a hentest, borbélyt, szabót stb. Ugyanide tartozónak tekintettük az ipari-kereskedelmi szervezetek vezető tisztviselőit is. Noha esetükben a jegyzéken szereplő adóösszeg — jelentékeny részében — közvetlenül nem a tulajdonost megillető profit származéka, hanem fix fizetés, a tisztviselő állandó díjazásának a kifejeződése. Ugyanakkor a bankfőtisztviselők általában részvényjövödelmet, az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagságuk után járó jövödelmet is élveznek. S nem utolsósorban a tőke funkcionálásának intézményes rendszerében fontos döntések meghozóiként, áttételesebben ugyan mint a tulajdonos, mégis nem elhanyagolható anyagi hatalom birtokosa e csoport. Mindezek mellett a bank- és ipari tőke világával személyileg és társadalmilag egyaránt szorosan összefonódott. A középrétegek kategóriája egyrészt a magán- és köztisztviselők, másrészt a szabadfoglalkozásúak, az értelmiségiek gyűjtőhelye lett.

Problémát jelentett az is, hogy az összesített adóösszeg nem homogén vagyoni alap háttérben állásáról tudósít minden esetben és a foglalkozási megjelölés szintén elfedi az egyéb jövedelmi, anyagi források kilétét. A város erőteljes „agrárstruktúrája”, a földbirtoklásnak szinte mindent átható dominanciája az effajta látenssen megbúvó vagyoni alapok közül elsősorban a rejtett földbirtoklás tényyszerű kimutatására irányította figyelmünket. Emellett megvizsgáltuk még Hódmezővásárhely virilistáinak a bankokkal kialakult gazdasági kapcsolatait.

A virilizmus szerkezetváltozása

1888—1941 között a vásárhelyi virilisták társadalmi összetétele — reprezentatív jegyzékeink adatainak összesítése és statisztikai kiértékelése alapján — az alábbi táblázatba foglalható.

	1888		1908		1915		1929		1934		1941	
	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%	Sz.	%
Földbirtokosok	91	79	67	55,5	52	43	43	36	55	46	75	62,5
Tőkések	7	6	21	17,5	29	24	42	35	25	21	21	17,5
ebből:												
iparosok,												
gyárosok,	—	—	7	6	16	13	17	14	10	9	13	11
bankig.												
Kereskedők	7	6	14	12	13	11	25	21	15	13	8	6,5
Középrétegek	18	15	32	27	39	33	35	29	40	33	24	20
ebből:												
tisztviselők	6	5	4	3	3	3	5	4	8	7	4	3
értelmiségiek	12	10	28	24	36	30	30	25	32	26	20	17
Összesen	116	100	120	100	120	100	120	100	120	100	120	100

Táblázatunkról a következő általános tendenciákat olvashatjuk le.

1. A helyi virilis társadalom számszerűen legnépesebb csoportjának mindvégig a földtulajdonos (gazda)réteg tekinthető.
2. Tőlük messze lemaradó arányszámban találjuk a középrétegek csoportját.
3. A legkisebb arányszámban a tőkés elem képviselteti magát a virilisták között.

A foglalkozási megnevezés alapján összeállított táblázat, mivel csak közvetve tükrözi a valóságos vagyoni viszonyokat, finomítást igényel. Az adóösszeg társadalmi megoszlását megjelölő alábbi táblázatunk, a kétszeresen számított adóösszegnek a felére csökkentésével, pontosabb képet nyújt a virilisták vagyoni alapjáról.⁴

	1888	1908	1915	1929	1941
Földbirtokosok	72 $\frac{0}{0}$	54 $\frac{0}{0}$	42 $\frac{0}{0}$	34 $\frac{0}{0}$	59 $\frac{0}{0}$
Tőkések	19 $\frac{0}{0}$	28 $\frac{0}{0}$	35 $\frac{0}{0}$	48,5 $\frac{0}{0}$	22,5 $\frac{0}{0}$
Középrétegek	9 $\frac{0}{0}$	18 $\frac{0}{0}$	23 $\frac{0}{0}$	17,5 $\frac{0}{0}$	18,5 $\frac{0}{0}$

1888-ban a földtulajdon — a foglalkozás alapján regisztrált 79 $\frac{0}{0}$ -os arányszámmal — a virilis vagyon túlnyomó részét képezi. A 91 földbirtokos közül 38 (42 $\frac{0}{0}$ -uk) 100 hold fölötti birtokkal rendelkezik.⁵

A földtulajdonnak, illetve a földhaszonbérletnek, mint szinte minden virilislénél föllelhető vagyoni forrásnak a létezésére utal az is, hogy a jegyzék virilistáinak 82 $\frac{0}{0}$ -a, számunkra is kimutathatóan, kapcsolatban áll a földdel. Feltételezhető, hogy a 100 hold alatti gazdaságok alaposabb ismeretében, ha a kataszteri birtokfvek teljesebb számban maradtak volna fenn, ennél is magasabban állapíthatnánk meg virilistáink földhözköttöttségének a mértékét. A 100 hold fölötti gazdaságok java része (68,5 $\frac{0}{0}$ -a) önálló tulajdonban áll és mindössze 31,5 $\frac{0}{0}$ -uk a vegyes típusú, tehát tulajdon és haszonbérlet együtt.

Az a tény, hogy a földbirtoklásnak a felső, esetünkben 100 hold fölötti szintjén a tisztán haszonbérleti gazdaságtípus egyáltalán nem fordul elő, továbbá, hogy a szám szerint 38 száz holdon felüli birtok 77 $\frac{0}{0}$ -án szántóföldi termelés folyik, jelzik a vásárhelyi birtokosréteg *gazdai* beállítottságát.

A középrétegek jelentik a második legerősebb csoportosulást jegyzékünkön, ha a foglalkozási előfordulást nézzük. Az ide sorolt 18 személy számánál azonban többre teendő azok száma, akik diplomával rendelkeznek. A döntően földvagyon után adózók sorai között megbúvó 12 diplomás virilis és a középrétegek túlnyomó hányadát képező értelmiségiek (12 fő) együttes száma a 116 virilis mintegy 20 $\frac{0}{0}$ -át adja.

Különösen figyelemre méltó az ügyvédségnek egyrészt nagy száma (12 személy), másrészt erős földhöz kapcsolódása. A 12 ügyvédi diplomás közül nyolcnak a fő jövedelmi forrása: 100 hold fölötti gazdasága.

Számarányuk alacsony volta ellenére — második táblázatunk tanulsága szerint — jelentősebb vagyoni erőt képviselnek a tőkés virilisták mint a középrétegbeliek. Részben ez utóbbi körülmény, illetve a 91 földbirtokos közül 12-nek kétszeresen számított adóösszege okozza a két táblázat adatainak nagyobb mérvű különbségét. A tőke képviselőiben megjelenő hét kereskedő között a város akkori, sőt később is legvagyonosabbnak számító tagjai foglalnak helyet, u. m.: Konstantin Emmánuel, ifj. Kokovay Mátyás, Keleti Adolf stb. Nagyobb mennyiségű földvagyonot e réteg kezén ekkor még nem találtunk.

Az 1908-as jegyzéken, 1888-hoz képest, a földbirtokosok számának és a földvagyon súlyának nagyobb mértékű visszaesésével szembesülünk. A másik két társadalmi csoport, ugyanakkor, egymással párhuzamosan és egyenlő ütemben erősödik meg erre az időpontra.

Virilistáink társadalmi megoszlásának módosulása nagyfokú személyi kicserélődésük kíséretében megy végbe, hiszen 1908 120 virilistájának — 1888-hoz viszonyítva — 81 $\frac{0}{0}$ -a először szerepel a jegyzéken.

⁴ Mivel az 1934-es jegyzék nem tünteti föl az adóösszeget, összesítésünkől ez a metszet kimaradt.

⁵ Gazdacémtár .Bp., 1897. 184—189.

A földbirtok térvesztése mögött elég jelentősnek mondható személyi mobilitás húzódik. Noha az 1888 viszonylatában stabil virilisták döntő hányada (75%-a) épp a földtulajdonosok sorából kerül ki, 1908-ban a réteg viriliseinek 72,5%-a még így is új személy. S ha figyelembe vesszük továbbá azt is, hogy a földbirtokosok gazdagabb csoportját alkotó száz hold fölötti gazdaságot birtoklóknak mindössze 43%-a a már 1888-ban is virilis személy, világossá válik: a földbirtok dualizmuskori — országosan érvényesülő⁶ — mozgásfolyamatainak, átrétegződési jelenségeinek a vásárhelyi gazdarétegre gyakorolt hatásával állunk szemben.

A birtokdifferenciáció és a kisajátítás, Vásárhely agrárszerkezetének egész spektrumát érintő folyamatai két tényező meghatározó szerepére vezethetők vissza: a város lakosságának, főként természetes⁷ szaporodására, illetőleg a tőkés szektor lassú, vontatott fejlődésére. A lakosságszám 1890—1910 közötti 6970 fős növekedésével szemben a tőkés szektorhoz tartozó keresők és eltartottak együttes száma csupán 4832 fővel emelkedik.⁸ A kettő különbségéből adódó nép-főföltség áll a fokozódó birtokaprózódás és földnélkülivé válás, az agrárproletarizálódás hátterében.

A fenti összefüggéssel magyarázható, hogy 1890—1910 között a statisztika őstermelő (tkp. agrárszektor) kategóriájában jelentékeny, 7,5%-os növekedés mutatható ki. Ennél is nyilvánvalóbb tüneteiben ragadhatjuk meg a differenciálódás folyamatát a földtulajdonosok, illetve a földnélküliek számbeli változásának szemügyre vételekor. Az önálló földtulajdonosok, bérlők száma 1890—1910 között 2892 fővel csökken, az összlakosság 10,8%-áról 5%-ára esik vissza. A földnélkülieket, a kisajátítottakat magában rejtő napszámosok, cselédek statisztikai kategóriája viszont, ugyanezen időszakban, 879 fővel szaporodik, az összlakosság 5,7%-áról 6,5%-ára emelkedik.⁹

A paraszti birtok alsó és középső kategóriáiban érvényesülő birtokaprózódásnak függő változója a felsőbb birtokszinteken lejátszódó birtokfelhalmozódás. 1895-ben 151 a 100 hold fölötti önálló tulajdonban, vagy haszonbérletben levő gazdaság,¹⁰ 1900-ban már csak 114, 1910-ben 124 és 1915-ben pedig 96.¹¹

A birtokkoncentráció másika, a birtokosok számának alakulásánál még kifejezőbb mutatója, a föld területi megoszlása, szintén a birtokfelhalmozás nagyobb mértékére utal. 1890-ben a 151 gazdaság 32635 kat. hold területet mondhatott magáénak, 1915-ben viszont a számszerint 96 száz hold fölötti gazdaság már 33037 kat. hold földdel rendelkezett.

Hosszasabb kitérőnket azzal a tanulással zárhatjuk le, hogy a vásárhelyi agrártársadalom polarizációjának egyik oldalaként, a főként 1900 után felgyorsuló birtokkoncentrációt tükrözi vissza 1908-ban a virilista földbirtokosok átrétegzettsége.

A földtulajdonnak a virilis vagyon egészében történő súlycsökkenésére mutat, más vonatkozásban, az is, hogy 1908-ban — 1888-hoz viszonyítva — a felére csökken az elsősorban föld után adózó diplomások száma.

⁶ Ld. *Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. II. k. 107—146.

⁷ 1900-ban, az ország városai között, Vásárhelyen a legnagyobb a helybeli születésűek aránya: 89,6%. *Kenéz Béla*: A városok fejlődése és jelentősége. Bp., 1905. 33.

⁸ A Magyar Korona Országában (a későbbiekben: M. K. O.) az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. k. Bp., 1893. 37; M. K. O. 1910. évi népszámlálása. M. Stat. Közl. 48. k. Bp. 1913. 362.

⁹ Uo.

¹⁰ Ennél a számnál — feltehetőleg — valamennyivel kevesebb vásárhelyi földtulajdonossal kell számolnunk, mert a Gazdacfntár — külön megjelölés nélkül — Vásárhelynél sorolja föl az idegen birtokosokat és haszonbérleket egyaránt.

¹¹ M. K. O. 1900. évi népszámlálása. Csongrád vármegye. Klny. Bp., 1903. 3; M. K. O. 1910. évi népszámlálása . . . 363; Magyar Statisztikai Évkönyv. XXIII. k. 1915. Bp., 1918. 70. Egyes telekönnyvi betéteket alapul vevő számítások szerint a század első éveiben ennél is szűkebb a 100 holdon felüli gazdaságok száma. Ld. *Jakó Miksa*: Hódmezővásárhely gazdálkodási viszonyai. Bp. 1906. A szerző 1905—06 körül 79-re teszi e gazdaságok számát.

A polgári elemek (tőkésék és középrétegbeliek) szerepének növekedése ugyanakkor kétségtelen bizonyossággal leolvasható arról, hogy 1908-ban a kétszeres adóbeszámítás alapján jegyzékre kerültek száma már 42 (1888-ban ez a szám 27 volt).

A két csoport közül a tőkés virilisek képviselnek nagyobb vagyoni erőt. A 120 virilis adóösszegének közel 1/3-át ők fizetik. A réteg tengelyében, ekkor is, a kereskedőtöke áll. A 21 tőkés virilisből 13 kereskedő és a jegyzék első két helyén is kereskedő szerepel, igaz az egyik kétszeresen számított adóösszeggel.

Nóvumként tűnik szembe a gyárszerű ipari vállalkozás megjelenése a virilisták között. A 3 malom és egy téglagyár tulajdona — a tőkés ipari vállalkozás szűk és egymással összefonódott személyi közegére tanulságul — két testvérpárhoz kapcsolódik (Bauer és Kovács testvérek).

Hozzájuk képest vagyoniilag jelentéktelenebb, de számát tekintve népesebb csoportot alkot a középréteg, azon belül is az értelmiség (28 fő). Az utóbbi törzsét — közel azonos arányban — az ügyvédek és az orvosok képezik.

Az értelmiség polgárosulására vall, hogy közülük, 1908-ra, mindössze kilencnek van még jelentősebb kapcsolata a földdel. Természetesen, akár rejtett földbirtoklása, akár rokoni kapcsolatai révén, szoros szálak fűzik még a földtulajdon világhoz. Példaként említhetem a Lázár testvéreket, akik, noha mindketten diplomások, elsősorban gazdálkodóknak tekinthetők, vagy dr. Csáky Lajos ügyvédet, későbbi városi főügyészt, aki kiterjedt virilis gazdacsalád tagja és maga is birtokol földet. A földtől elszakadó értelmiségi példajaként pedig a Beretzky testvéreket említhetjük meg (gyógyszerész, illetve tanácsnok); akik a közéletet helyi szinten aktívan élő városi polgárok típusai immár.

Az 1915-ös jegyzék az 1888—1908 között észlelt tendencia folytatódását tükrözi: a földbirtok aránycsökkenésével szemben a polgári vagyonnak és polgári foglalkozásnak a további növekedését. A virilisták mobilitási aránya szintén nagy. 1915-ben az 1908-hoz képest stabil elemek mindössze 54%-ot alkotnak. A virilistajegyzék stabilitási mutatója az első hatvan helyezettben belül a legnagyobb (75%), amely jelzi: közel 50—60 személy őrzi vagyoni helyzetének szilárdságát.

A stabil virilisek 47%-a a földbirtokosok közül kerül ki. A számszerint 31 megmaradó földtulajdonos 1915-ben a réteg 60%-a, 1908-ban pedig annak 46,5%-a. Bizonyíték ez arra, hogy a személyi átrétegződés kisebb mértékű és főként a csekélyebb vagyoni erőt képviselő birtokosok (15 fő) lemorzsolódása módosítja a réteg virilis pozícióit.

A tőkés kategóriában ugyanakkor az új elemekkel való feltöltődés a jellemző. Az 1915-ben virilis 29 tőkésnek mindössze a fele (48,5%-a) a már 1908-ban is virilista személy, amely 1908-ban a csoport 70%-ával volt azonos.

A középrétegek virilistáinak megmaradási és mobilitási aránya a tőkéséhez áll közelebb. 1915-ben a megmaradók aránya 51% és 1908-ban az 1915-re is még virilisként előfordulók a csoport 66%-át alkották.

Az utóbbi két társadalmi csoport tehát — számának 15 fős gyarapodásával és ötven százalékos személyi felrisszülésével — a 120 virilista több mint felét teszi ki.

A földvagyon súlyának kisebbedéséről tanúskodik továbbá, hogy az egyéb foglalkozási ágak képviselőinek erős földhözköttöttsége folyamatosan lazul. 1915-ben már csak öt olyan birtokost ismerünk, akinek adója kétszeresen számított, tehát diplomás. (Ők is gazdasági oklevéllel rendelkeznek).

A virilista földtulajdon 1888 óta megfigyelt folytonos gyengülését korábban a földbirtoklás szerkezetében magában lejátszódó folyamattal, az ún. birtokkoncentrációval értelmeztük. A birtokfelhalmozódás, más oldalról, a 100 hold fölötti gazdaságot birtoklók számának apadása tényszerűen igazolható erre az időszakra, úgyszintén 1915-re, mint az előzőekben említettük, a párszázholdasok száma 96-ra esik vissza.

A tőkésék csoportján belül, amelynek vagyoni súlyára jellemző, hogy az első tíz hely felét ők foglalják el, az ipari vállalkozásból eredő tőke megizmosodása a legszembevetőbb. A

tőkés fejlődés mezővárosi útjára és szintjére világít rá, hogy a réteg törzsét az iparossághoz közel álló, annak anyagi szintjéről és társadalmi közegéből alig elrugaszkodó vállalkozói típus alkotja. A számszerint hét kisvállalkozó (vendéglős, hentes, szabó stb.) ugyanakkor, vagyoni erő tekintetében, még nem veheti fel a versenyt azon néhány malomtulajdonos és téglagyáros családdal, amely törzsökös virilista.

Az értelmiségiek feltűnően nagy száma a jegyzéken (36) az orvosok, ügyvédek és gyógyszerészek erős társadalmi befolyását, vagyoni — részben földingatlanból származó — jövedelmi súlyát juttatja kifejezésre.

Következő metszetünk, az 1929-es, majd másfél évtized társadalmi változásaira szolgáltat adatokat. Az általunk vizsgált rétegek társadalomszerkezeti mozgásának legfeltűnőbb és meghatározó mozzanata: a tőkés vagyon arányának, sőt számszerű virilista képviselőjének az első helyre kerülése. Ez az átrétegződés, elsősorban a földvagyon adóösszeg szerinti arányának 34%-ra történő visszaesésével függ össze, noha a középrétegbeliek vagyoni pozíciói is gyengülnek 1915-höz képest.

A tőkés virilisek 90%-a 1929-ben, előző metszetünkhöz képest, először szerepel az első 120 között. A város ekkorra befolyásos virilistáivá váló tőkéseinek döntő hányada a század első évtizedében kezdi meg üzleti vállalkozását, tehát tíz-tizenöt év szükséges vagyoni megerősödéshez.¹²

A személyében szinte egészében újdonsült csoport legerősebb, legvirulensebb eleme a kereskedőké. Az általuk képviselt kereskedelmi vállalkozás, szerkezetében, a mezőgazdaságra orientált. A 25 virilista kereskedő közül kilenc terménykereskedő, négy ipari eredetű terméket forgalmaz. Az 5 nagykereskedő és a 7 kiskereskedő közszükségleti cikkek kereskedésével foglalkozik. A hitelélet szerepét (9 hitelintézet működik ekkor a városban)¹³ a jegyzéken szereplő négy bankigazgató szemlélteti.

A tőkés ipari vállalkozók számbeli részesedése ugyan nem változott, de mind személyükben, mind az ipari vállalkozás szerkezetében módosulást regisztrálhatunk. 1929-ben a középüzem nagyságú, vagy annál is kisebb, iparos eredetű tőkés vállalkozás uralja a csoportot. Egyetlen nagyiparosnak nevezhető virilis ekkor csupán Kokron József és Kokron Károly, akik egy 800 munkást foglalkoztató textilüzem tulajdonosai.¹⁴

A tőkés vagyonnak — a virilizmus tükrében — észlelt befolyása mindazonáltal nem jelenti a város egészének gazdaság- és társadalomszerkezetében is ugyanilyen arányú jelenlétét. A város népességének, 1930-ban, 26,6%-a csupán a tőkés szektorban foglalkoztatott és túlnyomó része, 58,9%-a, még mindig az agrárszektorhoz kapcsolódik.¹⁵

A földtulajdonosok virilis csoportja 1915—1929 között, a másik két társadalmi réteghez viszonyítva, a legkisebb személyi változékonyságot tanúsítja. A csupán felerészben kicserélődő virilista földbirtokosság 70%-ban a 100 hold fölötti gazdaságok tulajdonosaiból áll.¹⁶

A fenti számarány, továbbá, hogy mindössze hat kétszeres adóbeszámítás jogcímén az élmézőnybe jutott földbirtokost tartalmaz a jegyzék, ugyanazt a következtetést sugallja: 1929-ben a földtulajdonost Vásárhelyen, hovatovább már csak a százholdasok táborába tartozás juttatja a virilis élmézőnybe.

A birtokkoncentráció, illetőleg a virilis földvagyon térvesztése egybekapcsolódik a polgári-tőkés elemek egyre gyakoribb földvásárlásaival. Jó példának kínálkozik e jelenségre a Keleti család esete. Keleti Adolf, akivel mint virilissel már 1888-ban találkoztunk, akkor még keres-

¹² Megállapításom alapjául az A, B, C, D jelzésű Iparlajstromok szolgáltak. HVL.

¹³ Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1930—31 évre. VI. évf. II. k. Szerk. Kallós János. Bp. 1930. 422—426.

¹⁴ Vö. Páhi Ferenc—Schneider Miklós: 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru-gyár. Hódmezővásárhely, 1964.

¹⁵ Az 1930. évi népszámlálás. III. r. M. Stat. Közl. 94. k. 64—65.

¹⁶ Gazdacímtár. 1925. 93—95.

kedőként, s csak másodlagosan került földbirtokosként a jegyzékre, 1929-ben viszont döntően földvagyonra után adózik. 1925-ben 311 hold birtokosa Keleti Adolf és fia, Keleti Imre, még ennél is több földet (498 holdat) birtokol. Kereskedelmi vállalkozásukat a 20-as évek elején teljesen földadják, amely később is alárendelt jelentőségű marad a családi vagyon egészében.

A középrétegbeliek legszámosabb csoportja az orvosoké. Ők adják e kategória felét. Jelzése ez annak, hogy a 20-as évek második felében Vásárhelyen az orvosok anyagi helyzete a legkedvezőbb az értelmiség körében. Sokat mond például az, hogy amíg az összes orvos egyharmada (32,6%-a) virilis, addig a második legjelentősebb értelmiségi csoportnak, az ügyvédeknek, mindössze 21%-a és a több esetben foglalkozását bár szerény vállalkozásként művelő gyógyszerészeknek 23%-a virilis.¹⁷

A réteg vagyoni ereje nagy mértékben meghatározott földbirtoka mennyiségi alakulásától. 1929-ben pl. a jegyzék első negyven helyezettje között szereplő 6 orvos mindegyike jelentős földbirtokos is egyben. Példaként említhetnénk dr. Nagy Dezsőt, aki 124 hold föld tulajdonosa az 1925-ös Gazdacímtár szerint. Az alkalmasint dr. Nagy Dezső nevével jelzett orvos (értelmiségi) típus döntően nem a modern városi értelmiség életmódját éli, hiszen orvosi praxisát nem, vagy alig folytatja, s elsősorban gazdálkodik.¹⁸

A jegyzéken megjelenő értelmiségi elemek intergenerációs mobilitási mutatója újabb bizonyítékkal szolgál a vidéki értelmiség itt is tetten ért „hagyományos” jellegére. A 30 értelmiségi virilis közül 11-nek földtulajdonos volt az apja, 7-nek értelmiségi, 6-nak tőkés vállalkozó, 5-nek kisiparos és egynek tisztviselő.¹⁹ Vagyis az értelmiségivé válás a paraszti felső rétegek számára csakúgy, mint középső-alsó rétegei számára, a megvalósíthatóság különböző mértékében, a polgárosulás lehetséges és kívánatos csatornájaként jön számításba.

1929—1934 között, noha csak fél évtizednyi az időbeli különbség, figyelemre méltó változások tapasztalhatók. Ezen időkvantumban játszódik le a hazánkat is súlyosan érintő gazdasági világválság, amely, úgy tűnik, mélyebb társadalmi átrétegződési folyamatokat indukál.

Az 1934-es kinyomtatott virilisyegyzéken az adóösszeg nincs feltüntetve, emiatt csupán a foglalkozások és a helyezések alapján tudjuk nyomon követni a virilistársadalom mozgását. 1929-hez képest a virilizmus polgári-tőkés pozícióinak erőteljes visszaesését tapasztaljuk. A tőke 14%-os csökkenésével szemben a középrétegeknek 4%-os, a földbirtokosoknak pedig 10%-os növekedése áll.

Ezek a változások közvetlenül együtt járnak a virilisek nagyfokú személyi kicserélődésével. 1934-ben a már 1929-ben is virilis személyek száma 65, vagyis 54%, a jegyzéken szereplők közel fele tehát homo novus. A személyi kicserélődés szinte túlnyomóan a virilisek kevésbé tehető csoportját érintette, hiszen 1934-ben az első hatvan virilis 85%-a állandó maradt, s ez 60%-ban 1929 első hatvan helyezettjéből került ki.

A legnagyobb személyesere a földbirtokosok kategóriáját jellemzi. 1934-ben a csoportnak több mint a fele (56,5%-a) nem szerepelt az 1929-es jegyzéken. A réteg 63,5%-a, szám szerint 35 fő — 100 hold fölötti birtokkal rendelkezik.²⁰ A személyi átrétegződés egyformán érintette a virilis földbirtok egész mezőnyét, hiszen a százholdasoknak közel a fele (43%-a) 1929-ben még nem fordult elő az élmezőnyben.

A tisztán, vagy döntően föld után adózók számának növekedése csak részben fejezi ki a földtulajdonnak a gazdasági válságot kísérő és követő térhódítását viriliseink vagyonalapjában. Utalni kell itt arra, hogy a fenti 35 személy mellett további tíz 100 holdas birtokost találunk a másik két réteg soraiban. A 30-as évek második felének polgári, főként értelmiségi földvásárlá-

¹⁷ Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Bp. 1931. 150—151, 154.

¹⁸ Édesanyám, Gyáni Imréné közlése.

¹⁹ Az adatok forrása: *Fejérváry József: Vásárhely története családok tükrében. Hódmezővásárhely, 1929. passim.*

²⁰ Gazdacímtár. 1935.

saira (100 h. alatt) is találtunk adatokat a hiányos telekkönyvi betétekben. Pl. dr. Müller Ferenc (orvos) 1934-ben 13 holdat, dr. Lénárt János (ügyvéd) 1937-ben közel 10 holdat, Beretzk Péter (gyógyszerész) 1936-ban kb. 25 holdat, dr. Soós István 1937-ben 19 holdat vásárol.²¹ A 30-as években földet vásárlók között ott találjuk dr. Dániel Jenő ügyvédet, dr. Dietrich Lajos bankigazgatót, Vasváry Elemér gyógyszerészt, az Albert testvéreket (hentesek), Bandula Sándor kereskedőt stb.²²

Az, hogy a fent említett tíz, nem földbirtokos foglalkozású virilisből nyolc értelmiségi (azon belül 4 orvos), alátámasztani látszik a középrétegek 1934-ben érvényesülő virilis képviseleti súlyát. Különösen magas ekkor a magán- és közhivatalnokok száma (8 fő).

A 32 értelmiségi virilis közül 28-nak ismerjük az intergenerációs mobilitási hátterét. Egyharmaduk földbirtokos, gazda szülők gyermeke. Ennél alig valamivel kisebb számban találjuk az értelmiségi, illetőleg az iparos szülőktől származókat. Kereskedő és tisztviselő családból mindössze négyen származnak. Végeredményben a kispolgári eredet egyöntetűsége állapítható meg a réteg virilis képviselőinek körében.

Legszembetűnőbb változás a tőkés csoportjában észlelhető: 14%-os aránycsökkenésük elsősorban a kereskedőtőke szerepének a visszaesésével jár együtt. A gazdasági válság körülményei, vagyis a belső piac összeszűkülése általában és a helyi kereskedelmi forgalom szempontjából perdöntő mezőgazdasági piacnak a krízise, a fogyasztási-keresleti volumennek csökkent felvevőképessége, amelynek adatszerű dokumentálásához és bizonyításához további vizsgálatok szükségeltetnének, a szektor egészét visszavetette és viriliseinek élcsoportját zárta tette. (A jelentősebb számaránycsökkenés 70%-os stabilitási index mellett következett be.)

1941-ig — a jegyzék tanulsága szerint — a gazdasági válságtól áttételesen indukált társadalmi folyamatok tovább mélyülnek. A földbirtokosok számának húsz fővel történő gyarapodása (16,5%-os növekedése) elsősorban a középrétegek térvesztésével együtt jelentkezik, eltérően a 30-as évek közepétől, hiszen ez utóbbiak száma 16 fővel csökken (13%-os az apadás). A tőkés virilisek szám szerinti fogyása most kisebb, négy fős.

Az adóösszeg szerkezete alapján a tőke részesedése, számszerinti arányához képest, kedvezőbb: a 21, döntően tőkés vagyon után adózó virilis az élmezőny adóösszegének közel negyed részét (22,5%) fizeti. A középrétegek háttérbeszorulását — az általuk fizetett adónak az egészhez viszonyított aránya (18,5%) — viszont újlag nyomatékostítja.

1934—1941 között a személyi mozgás feltűnően élénk, a virilisek több mint fele (55%-a) kicserélődik. A három réteget egyforma mértékben érinti ezen személyi átrétegződés. A legnagyobb arányban a tőkés réteg frissül fel, ahol 60% az újdonsült virilisek aránya, s a legkisebb intenzitással a középrétegek reagálnak az ökonómiai-politikai mozgásokra, hiszen arányuk 46%.

A kimondottan polgári rétegek jelentős háttérbeszorulása és a virilisek személyi összetételének határozott arculatú módosulása közvetlen összefüggésbe hozható a politikai viszonyoknak a 30-as évek második felében erőteljesen érvényesülő fasizálódásával. A magyar konzervatív autoratív politikai rendszer — a nürnbergi törvények mintájára, s fokozódó németbarát politikai irányvonala igazolására — megalkotja az 1938: XV. tc.-t, illetve az 1939: IV. tc.-t, az ún. „zsidótörvényeket”.

Az 1939: IV. tc. 4. §-a kimondja: „... Zsidó csak az összes választók közül választás, továbbá a vallásfelekezetek képvisellete jogcímén lehet a törvényhatósági bizottság tagja. Zsidó, mint legtöbb adófizető nem lehet a községi képviselőtestület tagja. Zsidót a törvényhatósági és a községi legtöbb adófizetők névjegyzékébe nem lehet felvenni...”²³

²¹ HVL. Telekkönyvi betét. 28623/1934, 1041/1937, 4348/1936, 21771/1937.

²² HVL. Tkv. b. 28849/1933, 2739/1934, 21667/1934, 17855/1936, 30854/1936, 30855/1936, 28615/1936, 31123/1936.

²³ Magyar Törvénytár 1939.

Az 1941-es viriliszjegyzéknek, valamint a vásárhelyi tanács VIII. ügyosztálya, mint első-fokú iparhatóság részéről, az „1939. évi IV. tc. 2. §-ának értelmében zsidónak tekintendők, illetve kivétel alá esők”-ről készített jegyzékének²⁴ az összevetéséből kiviláglik: a virilisek szerkezetváltozását, személyi kicserélődését *közvetlenül* befolyásolta a „zsidónak” minősített virilisták, fenti paragrafusban megfogalmazott, jogi kizárása a képviselőtestületből.

Az 1934-es jegyzéken, az 1940-ben készített, s az iparosokat számbavevő helyi „zsidó-nyilvántartás” 215 személye közül összesen hét fordul elő az élmezőnyben. Foglalkozás szerint: 6 kereskedő és 1 földbirtokos. A törzsökös tőkés virilisek e csoportjának a kizárása és a törvény értelmében „zsidónak” tekintett, potenciális virilisekként számbajöhető személyek távollattartása a képviselőtestülettől, akiknek ottléte a polgári, a tőkés vagyon befolyását juttatná kifejezésre, hiányuk a jegyzéken, úgy véljük, részben magyarázza a virilis élmezőny 1941-es agrármeghatározottságát.

A virilizmusnak, tehát a vagyon társadalmi képviseletének eme radikális korlátozása, illetőleg a vagyoneeloszlás és vagyoneképződés illetően közvetlen politikai szabályozása a város legpotensebb, legvagyonosabb rétegének a virilisek sorából történő kihullását eredményezte. Nem arról van tehát szó, hogy a vagyon csupán tulajdonost cserélt, hanem arról, hogy a „zsidónak” minősített vagyon helyébe más, ahhoz képest kisebb anyagi erőt képviselő — döntően földtulajdon — lépett.

1941-ben a földtulajdonosok számszerű kibővülése tehát nem jár együtt a réteg gazdasági összerejének a növekedésével absolute. 1935-ben a 100 holdon fölüli gazdaságok virilisz tulajdonosainak a száma 47 volt, 1941-ben csak 35. 1935-ben a viriliszta földbirtokosok 63,5%-a tartozik a felső birtokkategóriához, 1941-ben pedig mindössze 38,5%-a.

A tőkés vagyon virilisztaí 1941-ben a kis vállalkozások tulajdonosaiból kerülnek ki. A Kokron gyár, mint egyetlen nagyipari üzem mellett 4 hentes, 2 vendéglős, 1 sütődés, háztulajdonos és laptulajdonos szerepel a jegyzéken. A hiteltőkét egyetlen virilisz képviseli, dr. Dietrich Lajos bankigazgató, aki részben földingatlantulajdonának köszönheti élmezőnybe kerülését.²⁵

A középrétegbeliek létszámcsökkenése főként a „zsidónak” minősített értelmiségiek kiesésével áll összefüggésben. Az értelmiség viriliszainak 65%-át (13 főt) az orvosok adják. Tekintélyes virilisz pozíciójuk mindvégig, az általunk vizsgált időszakban is, földtulajdonukra vezethető vissza. Három orvosnak van 100 hold fölötti birtoka (dr. Bakay Lajosnak, dr. Héjja Józsefnek, dr. Czákó Lajosnak), további négy személy a 30-as évek végén kisebb birtokvásárlásokat hajtott végre.²⁶

Végeredményben Vásárhely virilisz vagyonában, a második világháború küszöbén, a földingatlanok nagyobb és a tőkés jövedelmi forrásoknak kisebb a szerepe, mint amekkora az első világháború küszöbén volt.

Áttekintve a város viriliszainak félévszázadnyi társadalomszerkezeti mozgását, az alábbi összefoglaló gondolatok megfogalmazására vállalkozhatunk.

1. A virilizmus, a helyi társadalom felső szintje, a város gazdasági-vagyon szerkezetének koncentrált kifejeződése, alkalmasnak bizonyult egy mezővárosi típusú gazdasági, társadalmi fejlődési út körvonalainak, kereteinek a megrajzolására.

2. A földvagyon ereje, virulenciája, tehát a helyi virilizmus túlnyomó agrárszerkezete mindvégig jellemző jegye marad Vásárhelyen a gazdasági uralom rendszerének. Városi társadalom-

²⁴ HVL. 1939. évi IV. tc. 2. §-ának értelmében zsidónak tekintendők, illetőleg kivétel alá esők jegyzékai. Külön kezelt anyag.

²⁵ Kimutatás a Hódmezővásárhely területén a földreform végrehajtása során elkobzott ingatlanokról. Közli *László József*: Adatok a vásárhelyi földosztás történetéhez (1945). In. *Vásárhelyi Tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1970.* 51.

²⁶ HVL. Tkv. b. 23742/1939, 23698/1939, 27100/1938, 1041/1937.

ról lévén szó, ez már önmagában a polgárosulás, illetőleg az urbanizálódás sajátos típusára, a klasszikus városmodelltől eltérő történeti útra mutat.

Vásárhelyen a főként kisvállalkozások szintjéig eljutó szektor — csekély kivétellel — képtelen megbírkózni az önfinanszírozás feladatával. A tőke képviselőinek csökkenése, szinte eltűnése, a harmincas évek végi jogi szankciók már említett tényezője mellett, ezen gazdasági összefüggésre vezethető vissza.

3. A földbirtokosság virilis tagjai átlagosan ötven százalékban a 100 hold fölötti gazdaságot birtoklókból kerülnek ki. A számszerint 30—40 stabil virilis nagygazda, középirtokos paraszt mellett, az országosan ható és helyileg sajátosan érvényesülő gazdasági, társadalmi, sőt politikai folyamatoktól feltételezetten, váltakozó mértékben képviselteti magát az élményben a középparasztság és a gazdagparasztság 100 h. alatti csoportja.

4. A tőkés vagyonképződésben legelől haladó kereskedelmi vállalkozás „opportunistus” hajlandóságára, a már idézett Keleti Adolf mellett példaként kínálkozik a Kokovay család esete. Kokovay Mátyásnak, az évtizedeken keresztül leggazdagabb vásárhelyi kereskedőcsaládok egyikének a vagyonalapjában, a 30-as évek második felétől kezdődően fokozatosan háttérbe szorul a kereskedelemről származó jövedelem és 1941-ben már elsősorban mint földingatlan után adózó kerül föl a jegyzékre. Jellemző, hogy szinte minden tőkés vállalkozás jövedelmi kiegészítéseként és a társadalmi presztizs biztosítékaként több-kevesebb földingatlan jelenléte kimutatható.

5. A középrétegek²⁷ kategóriájához sorolt értelmiségi és hivatalnok csoportok virilis pozícióit — a kétszeres adóbeszámítás előnyt biztosító hatásán túl — a földdel való összefonódottság befolyásolja. Az értelmiségnek eme „hagyományos” karaktere érvényesül foglalkozási összetételének a minőségében is. Nem a modern *szerves*, tehát az iparhoz, kereskedelemhez stb. kapcsolódó szakigazgatási funkciók teljesítését végző értelmiségiek, hanem a hagyományos értelmiségi szerepek — az orvos, ügyvéd, gyógyszerész stb. — dominálnak.

A magán- és főként a közhivatalnokok csekélyebb számszerű jelenlétét az okozza, hogy a réteg egészének nagyobb hányada automatikusan tagja a törvényhatósági bizottságnak, s így eleve nem kerül föl a virilisjegyzékre.

6. A város virilistáinak időmetszetek egymásutánjában, azaz longitudinálisan elvégzett vizsgálata a csoport túlzottan nagy mértékű mozgásának, gyors kicserélődésének a meglepő és gyakran szinte megmagyarázhatatlan jelenségével került szembe. Az elemzés során tettünk ugyan erőfeszítéseket a jegyzékekben tükröződő, ott lecsapódó mozgásfolyamatoknak a mögöttes társadalmi tendenciákkal fennálló összefüggéseinek a kimutatására. Érzékeltük azonban, hogy a virilistáknak, a város eme szűk társadalmi csoportjának, a gazdasági pozícióját közvetlenebbül befolyásoló tényezők konkrét felmutatásával, működésében való ábrázolásával — nem kis mértékben épp a város XIX—XX. századi gazdaságtörténetének szinte teljes feldolgozatlan-sága miatt — néhol adószak maradtunk.

A rétegnek a jegyzékekben tükröződő heves változékonyságára, a vagyonosok virilis pozícióinak — az elemzések során számszerűen dokumentált — nagyfokú stabilitáshiányára a kellő magyarázatot a gazdasági folyamatok, ma még hiányzó, helyi szintű mikroanalízise hozhatja majd meg.

Szólnunk kell mindazonáltal egy olyan, mindenekelőtt technikainak nevezhető körülményről is, amely nem kis mértékben játszik szerepet a virilisták „jegyzékmobilitásának” illetően alakulásában. Ha szemügyre vesszük az egyes virilisták neve után feltüntetett adóösszegeket, azonnal szembetűnik, hogy általában nagy a folyamatosság a jegyzék egymást követő, tehát csökkenő adóösszegeinek a sorozatában. Az adóösszegek közti viszonylag csekély számszerű különbségeknek ugyanakkor igen jelentős pozíciókülönbségek felelnek meg. A virilisek vagyoni

²⁷ A „középrétegek” jelen dolgozatban használt fogalma voltaképpen csak a helyi társadalom egy csoportjának az elkülönítésére szolgál, azaz nem több alkalmi terminus technicusnál.

szintjének ezen nagyfokú kiegyenlítetttsége, kiegyensúlyozottsága mellett természetes következményként kell elkönyvelnünk, hogy az adóösszegek csekély ingadozása jelentősen átrendezheti a jegyzéken belüli pozicionális rangsort, sőt meglehetősen kihathat az első százhús közé történő bejutás esélyeire is.

A virilisták kicserélődésének szembeszökően nagy mértéke, úgy véljük, teljességgel érthetetlen lenne — a gazdasági folyamatok mikroanalitikus vizsgálatának a teljessége ellenére is, — ha nem számolnánk ez utóbb említett tényezővel. A jelenség hű megismerése szempontjából releváns összefüggést érintettünk ezzel, amely abba — a dolgozatunk elején már tárgyalt — általános kutatómódszertani problémakörbe vezet vissza bennünket, hogy *mit* és azt *mennyire adekvátan* tükröz valójában a viriliszjegyzék.

Amit az e kérdésre adandó válaszból e helyütt konkretizálni kell, az az, hogy a viriliszjegyzékek ún. „jegyzék-mobilitása” nem reprezentálja teljes hűséggel a város vagyonos rétegének a mozgásfolyamatait, mobilitási szabályszerűségeit, s nem szabad a jegyzékek sugallta képet mechanikusan rávetítenünk a társadalmi valóság általunk vizsgált szeletére.

Ezen általános társadalomszerkezeti elemzés csupán nagy vonalakban ragadhatta meg a vagyon szerkezeti mozgását, s alig engedett bepillantást a virilista élmezőny társadalmi kapcsolatrendszerébe, gazdasági összefonódottságának érdekhálózába, családi-rokoni kapcsolatainak az endogámiában sűrűsödő kérdéskörébe és a város tágabb közösségében történő pl. lokális elhelyezkedésének stb. a mikéntjébe. A továbbiakban e hiányok pótlásaként tüzetesebb vizsgálat tárgyává tesszük az élmezőny virilistáinak a banktőkével fennálló kapcsolatrendszerét (gazdasági érdekösszefonódások); genealógiai módszerek segítségével hívásával bemutatunk néhányat a leggazdagabb és társadalmi szempontból legreprezentatívabb vásárhelyi virilisz családokból a karrierutak típusainak és az endogámiajelenségek természetének a felvillantása céljából; és végül belehelyezzük a virilisz csoportot a város településrendjének társadalmi összefüggéseibe („viriliszszegregáció” = a város és viriliszének viszonya).

A virilisták banki kapcsolatai

„A főtéren dús lombozatu fák zöldellnek, akácok, szilfák, platánok, hársfák s a parkozott részeken fenyők; a takarékpénztár egyemeletes, nagy terjedelmű kupolás épülete mintegy szimbólum, mely azt mondja: itt is én, a bank vagyok az ur.”

Nagy Lajos²⁸

A vásárhelyi virilisták élcsoportjának a bankokkal, a tőkés vagyon e jellegzetes szervezeteivel fennálló kapcsolatát eddig nem vizsgáltuk. Figyelmet érdemel azonban a kérdéskör, hiszen a részvénytársasági forma általánossága mellett a legvagyonosabbak jövedelmi forrásai — talán nem is kis mértékben — épp ezen szervezetekben viselt vezető tisztségeik révén sok szállal kapcsolódnak a banktőkéhez. S e helyütt még futólagosan sem tudunk foglalkozni olyan banki érdekeltiséggel, mint a részvényjövedelem.²⁹

A virilisták banki kapcsolatainak vizsgálata során tehát arra szorítkozunk, hogy: 1. kimutassuk a virilisták elnöki, alelnöki, igazgatósági tagsági, felügyelőbizottsági tagsági,³⁰ vezérigaz-

²⁸ Nagy Lajos: Alföldi város. (Hódmezővásárhely). In: Vasszínú égbolt alatt. (Város-szociográfiák 1945 előtt. 1932—1943). Szerk. Meggyesi János. Bp., 1961. 323.

²⁹ E terület kutatásának fő nehézségét, ti. forrásproblémáját, mi sem tudtuk megoldani.

³⁰ Indokoltnak tartjuk a felügyelőbizottsági tagságot is jövedelmi forrásként, illetve az anyagi uralom bizonyos szintjeként és érvényesülési tereként tartani számon, hiszen: 1. a felügyelőbizottsági tag közvetlen pénzjövedelemet húz megbízatása után (készfizetés, jutalék, tiszteletdíj stb. formájában). Vö. Kormos Alfréd: A felügyelőbizottsági tagok jogai, köteleességei

gatói stb. állásait; 2. megvilágítsuk: milyen körök tartják befolyásuk alatt a bankok vezető pozícióit, személy szerint és a társadalmi hovatartozás szempontjából egyaránt.

Forrásként a Compasszokat használtuk.³¹

A banki érdekeltséggel rendelkező virilisek száma

Év	Bankok száma	Virilisek száma
1895	3	12
1911	4	21
1917	4	20
1922	5	25
1930	9	32
1936	5	12
1941	4	13

A tendencia görbéje — a táblázat számadatai alapján — ugyanazt a hullámzást tanúsítja, mint a tőkés vagyonnak korábban megfigyelt alakulása viriliseink vagyonszerkezetében. Az 1890-es évektől fokozatosan sűrűsödik a virilisek banki kapcsolatainak száma, a gazdasági válságot követően azonban újra ritkul. E számaránymódosulást kísérő és azt erősítő mellékjelenségként értelmezhetjük a bankok számának, illetve tőkeerősségének, időszakunkban megfigyelhető változását.

1894—1934 között a vásárhelyi bankok és takarékpénztárak részvénytőke alapja a következőképpen módosult.³²

Év	Részvénytőke (ezer pengőben)
1894	870
1909	1450
1925	1031
1930	1426
1934	1272

A bankok számának és tőkeállományuk mennyiségének alakulása, illetve a virilisták banki érdekeltségének a mértéke összefüggő jelenségsorozatot képeznek.

A legvagyonosabbak akkor kapcsolódnak legtöbb szállal a helyi banktőkéhez — természetesen a tágabb gazdasági szerkezet közvetlen hatásaitól meghatározott módon és mélységben —, amikor az éppen a legtőkeerősebb, legvirágzóbb. A virilisek gyérülő banki érdekeltségei viszont a banktőke gazdasági erejének a visszaesésével egyidőben jelentkeznek.

Vizsgáljuk most meg, hogy a virilisták mely társadalmi csoportjaira jellemző leginkább a banktőkével való szorosabb összeköttetés.

és felelőssége. Bp., 1897. 31. skk. 2. Működésének jogi lehetőségeiből következően a bizottság ténykedése hatékonyan befolyásolja a banki üzletmenetet, ami lényegében egyenértékű a gazdasági hatalomban való osztozással. 3. A felügyelőbizottsági tagság és a társadalmi helyzet, illetőleg a belőle származó tekintély, befolyás szimbolikus megnyilatkozása (a presztizs) közti szoros összefüggés meglétét pedig fölösleges hosszasan bizonygatni.

³¹ Kereskedők évkönyve. Szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1895; Magyar pénzügyi compass. szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1890-től; Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompassz. Szerk. Kallós János. Bp. 1925-től.

³² *Szőnyi Gyula*: A magyar városok hitelintézetei. Stat. Közl. 68. k. Bp., 1937. 11.

Év	Földbirtokosok	Tőkések	Középrétegek	Összesen
1895	5	6	1	12
1912	4	10	7	21
1917	5	9	6	20
1922	6	10	9	25
1930	6	15	11	32
1936	1	4	7	12
1941	5	4	4	13

A gazdasági világválságig a banki érdekeltségekkel rendelkező virilisek felét a tőkések adják. Meglepőnek tűnik a földtulajdonosok alacsony részesedése, illetőleg az értelmiségiek (zömmel orvosok és ügyvédek), továbbá a közigazgatási tisztviselők szoros kapcsolattartása a helyi hitelszervezetekkel. Az 1930-as évek közepi és az 1941-es metszet, összhangban a virillisták társadalomszerkezeti átalakulásával, a tőkés pozíciók gyengülését mutatja, amely ugyanakkor a virilisek banki kapcsolatainak az általános szegényedésével jár együtt.

Végeredményben tehát a kereskedőknek és néhány ipari tőkésnek legszorosabb a kapcsolata a banktőkével.

A következőkben áttekintjük a legkiterjedtebb és legszámosabb banki kapcsolattal rendelkező személyeket, számbavesszük pozícióikat, és mindezek kapcsán bemutatjuk néhány bank vezetőségének a személyi összetételét is egy-egy adott időpontra korlátozódva. Sűrű banki érdekeltségekkel rendelkezik, többek között, Kokovay Mátyás. Az 1890-es, 1910-es években a Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár (a továbbiakban: Nagytakarék) felügyelőbizottsági tagja; 1872—1897 között igazgatósági tagja a Központi Takarékpénztárnak (teljes nevén: Hódmezővásárhelyi Központi Takarékpénztár), az 1920-as években pedig a Nemzeti Hitelintézetnek; egyik alapítója és intézőségi tagja a Magyar—Olasz Bank Rt. helyi fiókjának. Ezenkívül családi kötelékei révén, közvetve kapcsolatban áll más bankokkal is. A család másik ágához tartozó Kokovay Andor a Csongrád megyei Takarékpénztár vezérigazgatója, és ifj. Kokovay Imre pedig a Központi Takarékpénztár vezérigazgatóhelyettese. Kokovay Mátyás testvérének a fia, dr. Kokovay János, kezdetben a Magyar—Olasz Bank első főtisztviselője, a 20-as évek második felétől pedig a Nagytakarék igazgatóságában bukkan föl rendszeresen.

E szerteágazó bankösszeköttetések hálójában a legerősebb csomónak a Nagytakarék tűnik a Kokovayak esetében.

Keleti Adolf ugyanakkor elsősorban a Központi Tkp.-hoz kötődik erősen. Hosszú üzleti pályafutása során soha nem lazuló kapcsolatot tart fenn e hitelintézettel. Emellett egyik megalapítója, illetőleg intézőségi tagja (a 20-as évek elején) a Magyar—Olasz Banknak, továbbá igazgatósági tagja a Nagytakaréknak. Fia az 1910-es években és az 1920-as években a Népbank felügyelőbizottságának tagja.

A Bauerek, a Keletiekhez hasonlóan, szintén a Központi Tkp.-hoz vonzódnak túlnyomórészt, noha az 1910-es, 1920-as években a Nagytakarék igazgatóságában és felügyelőbizottságában is fölbukkan Bauer Gyula gőzmalomtulajdonos neve.

A Konstantin család, szinte kizárólag, a Nagytakarék érdekeltségi köréhez tartozik: Konstantin Gyula, mint igazgatósági tag, s nagybátyja, Konstantin Péter pedig időnként, mint igazgatósági elnök szerepel a bank vezetőségében.

Dr. Genersich Antal, kórházi főorvos, a város első virilisei között fordul elő évtizedeken keresztül. Az 1920-as években a Nagytakarék és a Nemzeti Hitelintézet igazgatósági tagságában találjuk és unokatestvére révén, aki hol banki ügyész, hol igazgatósági tag, a család kapcsolatban áll még a Közgazdasági Bankkal is.

Dr. Sóos István polgármester az 1920-as években a Magyar—Olasz Bank igazgatósági tagja; az 1930-as években a Kereskedelmi Bank közgyűlési elnöke és 1941-ben már, a három bank egyesüléséből létrejött Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár és Népbank igazgatósági elnöke.

A Fáy testvérek élénk banki kapcsolatot tartanak fenn. Fáy Antal, több mint három évtizedig, a Nagytakarék vezérigazgatója és sokáig igazgatósági tagja és elnöke. Fivére, dr. Fáy Béla (ügyvéd) 1921-től a Magyar—Olasz Bank igazgatósági tagja, az évtized végétől, s még 1941-ben is, a Közgazdasági Bank igazgatósági elnöke.

Dr. Csáky Lajos (ügyvéd, városi főügyész) az 1910-es években a Nagytakarék felügyelőbizottsági tagja, illetve a Központi Tkp. igazgatósági elnöke.

A Lázár testvérek (földbirtokosok) közül, az 1910-es, 1920-as években, Lázár Dezső a Nagytakarék igazgatósági tagja, fivére, Lázár Lajos pedig a Magyar—Olasz Bank intézőségének tagja. A Kokron testvérek döntően a Nagytakarékhoz kötődnek (a 30-as években), noha egyikőjük az 1920-as években a Magyar—Olasz Bank igazgatóságában ül.

Balassa József (kereskedő) a 20-as években a Nagytakarék felügyelőbizottságának és a Magyar—Olasz Bank intézőségének a tagja, s 1941-ben a Hódmezővásárhelyi Tkp. és Népbank igazgatósági névsorában bukkanunk a nevére.

Telek Andor (kereskedő) a Magyar—Olasz Bank, illetve a Központi Tkp. igazgatóságában szerepel.

Határozottan kirajzolódik a fenti névsorból, hogy a banki jövedelem, mint járulékos jövedelemforrás, s mint a helyi tőkeáramlásban döntéshozatalra képesítő befolyás, elsősorban nem a földingatlan után adózó rétegek adóösszegében jelentkezik nagyobb mértékben. Különösen magasnak ítéljük a virilisták bankérdekltségének a koncentrátsági fokát. Vizsgálatunk időhatárai között tíz-tizenötre tehető azon virilisták, virilis családok száma, amelyek a város hitel-szervezeteiben döntő befolyással rendelkeznek.³³

Vásárhely legjelentősebb, legtőkeerősebb és a virilistákkal a legnagyobb mértékben összefonódott bankja: a Nagytakarék. Metszeteink tükrében e szervezet vezető és felügyelőbizottsági pozícióit, legnagyobb arányszámban, a középrétegbeliek (!) és közvetlenül mögöttük járva, a tőkés elemek töltik be.

1895-ben ott találjuk az igazgatóságban Konstantin Pétert (elnök), Dobossy Lajos, ifj. Matzelka János földbirtokosokat; a felügyelőbizottságban Beregi Lajos, Kokovay Mátyás kereskedőket és Bauer Gyula malomtulajdonost.

1922-ben igazgatósági tagok: Beretzk Péter (gyógyszerész), dr. Genersich Antal, dr. Mónus János (ügyvéd), Bauer Gyula, Deák Ferenc (földbirtokos), Fáy Antal (igazgatósági elnök) és vezérigazgató). A felügyelőbizottság tagjai ugyanekkor: Kokovay Mátyás, Weisz Miklós (földbirtokos), Balassa József, dr. Csáky Lajos. A bank körüli különösen erős virilista tömörülésre vall, hogy Kokovay Andor a bank titkára és két virilista ügyvéd az ügyésze.

A Nagytakarékban érdekelt és egyben a város legelső virilistáitól 1921-ben alapított Magyar—Olasz Bank Rt. fióküzlete még erősebben a polgári (tőkés) vagyon befolyása alatt

³³ A tanulmány további, itt közlésre nem kerülő fejezeteiben, nominális elemzési módszereket is hasznosítva családmodellek rekonstruálásával vizsgáltuk a város virilistáinak személyi összefonódottságát és karrierútját. A társadalmi szempontból reprezentatív érvényre igényt tartó áttekintés tanulságai abban foglalhatóak össze, hogy az igazán tőkeerős és szilárd vagyoni háttérrel rendelkezők köre mindössze néhány kereskedőcsaládra és a kevés ipari vállalkozást a maga tulajdonában tartó családokra szűkül; a szóban forgó csoport nagyobb hányadának a jövedelmi forrásai között jelentős és az idő előrehaladtával egyre gyarapodó földingatlan áll; a leggazdagabb virilisták általában másod-harmad generációs vagyonosok, azaz kevés kivételtől eltekintve (Kokron fivérek, Albert testvérek) gazdagságukat örökölték, legfőljebb valamelyest növelték, de nem maguk teremtették.

A vizsgálathoz forrásként az Iparajstromokat, a telekkönyvi betéteket, a Takarékpénztár évi zárszámado jelentéseit, a genealógiai jellegű adatokhoz Fejérváry idézett könyvét és egyéb adattárakat használtunk föl.

A város virilista rétegének a személyi összefonódottságához más oldalról közelítve tárgyaltuk még az ún. virilis lakóhelyi elkülönülés jelenségét is. A vizsgálatból kitűnt, hogy a sajátos alföldi mezővárosi típusú ökológiai szerkezetet magában rejtő város legvárosiasabb belső magja „virilis szegregációs” zónának tekinthető, s ez a magas endogámiafok adekvát külső, településszerkezeti kivetüléseként értékelhető.

áll. Első intézőségének a tagjai: Lázár Lajos, Kostantin Gyula, Keleti Adolf, Telek Andor, s később még Balassa József. Az igazgatóság tagjai között — a 20-as években — megfordul még Kokron József, Koncz Pál (moztulajdonos), dr. Dániel Jenő (ügyvéd), Simon János (szövetkezeti igazgató), dr. Fáry Béla és dr. Sóos István. A Központi Tkp.-ral kapcsolatban álló virilisek 2/3-ad része tőkés, 1/3-ad része középrétegbeli. A földbirtok nincs képviselve. 1895-ben igazgatósági tagja Weisz Károly (kereskedő), felügyelőbizottsági tagja: Bauer Sándor, Keleti Adolf és dr. Kánicz Sándor (ügyvéd). Kapcsolatot tart fenn vele Kovács József (téglagyáros) és a 30-as években Wollner Károly, Telek Andor kereskedők.

A Népbank közel egyforma mértékben a földbirtokosok és a tőkések képviselőivel áll kapcsolatban, a középrétegbeliek jelentéktelen számával szemben. 1917-ben pl. az igazgatóságban két virilista földbirtokos (Balogi Imre, Lázár István), egy pap (Tereh Gyula, az elnök) és egy banki főtisztviselő (Borbás Sándor, vezérigazgató) mellett a felügyelőbizottságban egy földbirtokos, Keleti Adolf, és egy kereskedő, Steiner Ferenc található. A Közgazdasági Bank 2/3-ad részben a tőke, 1/3-ad részben a földtulajdonosok és a középrétegek tagjaiból verbuválja vezetőségi állományát. 1941-ben pl. igazgatósági tagja dr. Fáry Béla, Koncz Pál, Patzauer Aladár (kereskedő), Csáky Máté, Széll István földbirtokosok. Ide kapcsolódik a két világháború közti időszak legjelentősebb vásárhelyi malomvállalkozásának a tulajdonosa, Solti Vilmos is.

A virilisták és a banktőke összefüggéséről a vagyonszerkezet szempontjából felvázolt fenti kép tanulságai az alábbiakban foglalhatók össze.

Vizsgálatunk nem tisztázhatta részleteiben, hogy a banki pozíciók után járó anyagi, jövedelmi többletek konkrétan milyen súllyal, mekkora adótétellel járulnak hozzá a virilisek vagyoni erejéhez, összadóösszegében mi a szerepük. Nem fejtette föl azon szálakat sem, amelyek a banki részvénytőkéből származó jövedelemforrások szerepéhez vezetnek. Mindenesetre, közvetett módon, fényt vetett a részvényesek társadalmi és személyi összetételére, hiszen az igazgatósági és felügyelőbizottsági pozíciókat, rendszerint, a fő részvényesek tartják a kezükben.

Továbbá nem követte nyomon a virilisták érdekeltségi viszonyait az ipari vállalatok és részvénytársaságok vonatkozásában. Ennek tüzetesebb vizsgálatát azért mellőzhettük, mert: 1. a város gyengén fejlett ipari tőkéje nem járult hozzá jelentős tétellel a virilisták vagyoni „tehetségéhez”; 2. az e területen létező és jelentőségét tekintve a banktőkéhez képest másodrangú virilis érdekeltség a banki kapcsolatok függvényében alakult.

Mindezek ellenére, úgy véljük, a legjelentősebb banki kapcsolatok bemutatása elegendőnek bizonyult az alábbiak megfogalmazására.

1. A virilisták átlag 16 $\frac{0}{10}$ -a rendelkezik *tartós* banki érdekeltséggel.

2. A tőkés és középrétegbeli viriliseknek banki kapcsolatai mellett a tisztán földtulajdon után adózók szerepe e tekintetben föltűnően alárendelt.

3. A helyi banktőke és a virilisták egymásrautaltságát juttatja kifejezésre a viriliseknek az egyes bankok viszonylatában jelentkező *döntő* befolyása. Jól kitapintható az összefüggés a virilisták bankkapcsolatainak sűrűsége és a bankok tőkeereje között. Az utóbbi növekedése, illetve csökkenése együtt jelentkezik a virilisták növekvő és csökkenő intenzitású bankérdekeltségével.